

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 2, No.62, Summer 2024

Received: 11/06/2024

Accepted: 28/09/2024

Political Order and Nomadic Life in Iran: From the Afsharid Period to the End of the Qajar Dynasty

Shahram Gholami *

Assistant professor, Department of History Education, Farhangian University, Tehran, Iran
shahramgholami@cfu.ac.ir

Siavash Gholipour

Associate professor in Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Science, Razi University, Kermanshah, Iran
gholipoor.sia@gmail.com

Abstract

This article explored the impact of political order on nomadic lifestyles from the Afsharid period to the end of the Qajar dynasty. The central question of this research was to clarify the factors contributing to fluctuations in nomadic life over nearly two centuries. By the end of the 18th century, nomadic lifestyles had significantly increased, whereas in the final decades of the 19th century—specifically, at the close of the Qajar era—they declined in favor of sedentary living. The primary inquiry examined whether the dynamics of nomadism during this period were predominantly influenced by geographical conditions or shaped by the political system. The methodology utilized in this study was descriptive-analytical, employing documentary data collection techniques. The findings suggested that, although the nomadic lifestyle might initially seem to be a conscious adaptation to ecological conditions, its expansion during this period was largely driven by political and security concerns. The results indicated that from the Afsharid period through the early Qajar rule, the rise in nomadism was a response to insecurity and governmental policies. In contrast, the final decades of the 19th century saw relative political stability, bureaucratic expansion, and integration into the global economic system, which accelerated the transition from nomadic to sedentary lifestyles.

Keywords: Nomadism, Political Order, Sedentary, Tribes, Villagers.

Introduction

In ancient times, agriculture was the cornerstone of Iranian life. However, with the invasions by Arab nomads, Turks, and Mongols, agriculture gradually lost its prominent status, leading to nomadism becoming the traditional way of life for many Iranians during the Middle Ages. Some scholars attributed the prosperity of nomadic lifestyles to their adaptability to environmental conditions and seasonal changes. They argued that the cold highlands and tropical plains surrounding the Iranian plateau provided an ideal environment for this mode of living, allowing people to efficiently utilize water and soil resources, ultimately resulting in economic prosperity. Conversely, another group contended that fluctuations in migration patterns were primarily influenced by changes in political systems and defense relations among different human groups. This article sought to critically evaluate the role of environmental adaptability as a cause for the spread of nomadism,

* Corresponding author

Gholami, S., & Gholipour, S. (2024). Political Order and Nomadic Life in Iran: From the Rise of the Afsharid to the End of the Qajar Dynasty. *Historical Researches*,

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

[10.22108/jhr.2024.141736.2660](https://doi.org/10.22108/jhr.2024.141736.2660)

aligning more closely with the latter perspective. The central question guiding this inquiry was: What impact did the political system have on the nomadic way of life?

Materials & Methods

This research employed a descriptive-analytical approach, focusing on the period from the rise of the Afsharid dynasty to the end of the Qajar dynasty. Data collection techniques included the examination of archival documents from the National Library of Iran, internal written sources, and travelogues. Data analysis was conducted through the systematic organization of the collected information.

Research Findings

During the Afsharid, Zandiyeh, and early Qajar periods, alliances among nomadic tribes emerged in response to ongoing wars and insecurity. This led to a decrease in the number of settled villagers and an increase in nomadic groups. The resulting insecurity prompted a transformation in village morphology, evolving into more complex structures resembling castles. Nomadism offered several advantages, including military strength, security, and a sense of freedom. The pride associated with a nomadic lifestyle in contrast to that of townspeople and villagers stemmed from this relatively safer and freer existence. However, this did not translate into improved economic conditions; nomadic economies were primarily subsistence-based with little surplus for market supply. The lack of a unified warehouse and market further exacerbated these challenges. Additionally, nomadic practices often misaligned with the optimal productivity of water and soil resources. Agricultural capacities within nomadic territories were diminished and livestock frequently damaged crops. As a result, much of the fertile agricultural land fell into disrepair and neglect.

The establishment of a new political system during the Qajar period—marked by an expanding administrative bureaucracy, relative security, and the growth of foreign trade—facilitated the settlement of nomads in certain regions. The Qajar government delegated some administrative responsibilities to nomadic leaders and encouraged urban settlement among their communities. The expansion of global trade in the mid-19th century integrated some nomadic economies into the global capitalist framework, prompting a shift from traditional nomadism to settled agriculture. Many nomads found it more economically viable to cultivate cash crops, such as tobacco, leading some to settle in villages at the initiative of their leaders. In certain areas, nomadic leaders' acquisition of communal lands contributed to the emergence of feudal societies.

By the end of the Qajar period, the settlement of tribal leaders and weakening of government authority resulted in ethnic and tribal conflicts spilling into urban areas, causing clashes and looting in some neighborhoods. These tensions intensified during the Constitutional Revolution and World War I, creating conditions that stifled commercial and industrial activities. As a result of these conflicts—often exacerbated by both internal factions and powerful foreign influences—many villages were devastated. The insecurity faced by settled villagers increased, leading to a decline in rural living conditions. Following the coup of 1299, the re-establishment of central government authority and heightened pressure to collect back taxes during the ensuing chaos led to rising dissatisfaction. Some settlers began to view migration as a potential solution. Overall, political instability caused many individuals to flee, intensifying migration. Additionally, the dominance of a nomadic system hindered the development of agricultural productivity and the growth of urban and commercial communities.

Discussion of Results & Conclusion

The stability of the government and continuity of the political system could foster a sense of unity among the populace. In contrast, insecurity, ongoing conflicts among power claimants, and tax pressures had exacerbated migration, leading to mass exoduses among villagers. As a result, the people of Iran and the broader Middle East frequently oscillated between migration and settlement. Contrary to popular belief, the choice of a nomadic lifestyle was not solely driven by its economic advantages over sedentary living. Factors like freedom, independence, and the ability to defend oneself—especially during periods of political unrest—were often prioritized. There was insufficient evidence to suggest that nomads experienced greater prosperity than their settled counterparts. Moreover, in a nomadic lifestyle—whether focused solely on herding or involving a mixed approach of herding and agriculture—the optimal exploitation of natural resources was often unattainable. As a consequence, general economic prosperity, surplus production, and wealth accumulation remained largely elusive for nomadic communities.

پژوهش‌های تاریخی

سال شانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۲)، تابستان ۱۴۰۳، ص ۲۰-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۳/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۷

مقاله پژوهشی

سامان سیاسی و زندگی کوچ‌نشینان در ایران: از برآمدن افشاریان تا برافتادن قاجارها

شهرام غلامی* ، استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

shahramgholami@cfu.ac.ir

سیاوش قلی‌پور ، دانشیار جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

gholipoor.sia@gmail.com

چکیده:

این مقاله به بررسی تأثیر سامان سیاسی بر تحولات شیوه زندگی کوچ‌روی در ایران از دوران افشاریه تا اواخر قاجار می‌پردازد. هدف اصلی، تبیین علل و زمینه‌های مؤثر بر فراز و فرود کوچ‌نشینان در دوره زمانی تقریباً دو‌دهه‌ای است. دهه‌های آغازین این دوره با رشد چشمگیر کوچ‌نشینان همراه بوده و دهه‌های پایانی به‌ویژه در اواخر دوره قاجار، به‌طور چشمگیری از زندگی کوچ‌روی کاسته شده و بر زندگی یکجانشینی افزوده می‌شود. پرسش اصلی پژوهش این است که آیا کوچ‌روی در دوره مورد مطالعه بیشتر تحت تأثیر عوامل جغرافیایی و محیطی بوده است یا اینکه عوامل سیاسی و اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌تری در رونق یا افول آن و گرایش کوچ‌نشینان به یکجانشینی داشته‌اند؟ فرضیه پژوهش بر نقش مسائل سیاسی در آهنگ زندگی کوچ‌نشینان به یکجانشینی و برعکس آن تکیه دارد. روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی و داده‌های آن از طریق روش اسنادی گردآوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه کوچ‌روی در نگاه اول انتخابی آگاهانه برای سازگاری با شرایط محیطی است؛ با این حال، گسترش آن در دوره زمانی مورد مطالعه بیشتر تحت تأثیر عوامل سیاسی و امنیتی بوده است. از یک سو، ضرورت فتوحات نظامی و نیاز به ایجاد پایگاه‌های مستحکم در مناطق تازه فتح‌شده، مهاجرت گروه‌هایی از مردم را به همراه داشت، از سوی دیگر، فشارهای مالیاتی و سیاسی حکومت‌ها بر ساکنان یکجانشین، آنان را به سوی کوچ‌روی و جست‌وجوی مناطق امن‌تر سوق می‌داد. در مقابل، ایجاد امنیت، ثبات سیاسی، تداوم حکومت‌ها و گسترش بازرگانی، زمینه را برای رشد و توسعه زندگی یکجانشینی فراهم می‌کرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در دوره افشاریه تا اوایل دوره قاجار، به دلیل ناامنی‌های گسترده و سیاست‌های حکومتی، کوچ‌نشینان رو به افزایش گذاشت؛ اما در دهه‌های پایانی سده نوزدهم، با برقراری نسبی امنیت، گسترش دیوانسالاری، رشد بازرگانی برآمده از ادغام بازار ایران در نظام اقتصاد جهانی، تا حدی روند یکجانشینی و اسکان عشایر شتاب گرفت.

واژه‌های کلیدی: اسکان عشایر، ایل، سامان سیاسی، کوچ‌روی، یکجانشینی.

* نویسنده مسئول

غلامی، شهرام، قلی‌پور، سیاوش. (۱۴۰۳). سامان سیاسی و زندگی کوچ‌نشینان در ایران: از برآمدن افشاریان تا برافتادن قاجارها. پژوهش‌های تاریخی

مقدمه و بیان مسئله

مهاجرت‌های گسترده ایلات، چه به صورت خودخواسته برای تداوم فتوحات نظامی و تقویت توان نظامی اتحادیه‌های ایلی و چه به اجبار حکومت‌ها برای سرکوب مخالفان، پدیده‌ای رایج در تاریخ ایران دوره میانه بود. شواهد تاریخی به روشنی نشان می‌دهد که حملات اقوام عرب و ترک-مغول زمینه‌های گسترش زندگی کوچ‌روی را فراهم آورد و از سده یازدهم تا پایان سده نوزدهم میلادی، منازعات سیاسی و نامنی‌های ناشی از آن، عامل اصلی گسترش زندگی کوچ‌روی در ایران بود. فتوحات اعراب در سده هفتم میلادی، موج عظیمی از مهاجرت قبایل عربستان را به فلات ایران به همراه داشت. اتحادیه قبایل کوچ‌رو عرب برای تحکیم فتوحات خود، شماری از مردم خاورمیانه را تحت عنوان «موالی» به نظام قبیله‌ای خود ملحق کرده و در بسیاری موارد، آنها را در فتح نواحی دوردست یاری دادند. در نتیجه، پس از فروپاشی قدرت قبایل حامی، این موالیان همچنان به نام قبایل سابق خود شناخته می‌شدند. نقل است که عمر، خلیفه دوم به منظور حفظ روحیه نظامی‌گری و تداوم فتوحات، از تقسیم زمین‌های عراق میان سپاهیان عرب خودداری و آنها را از روی آوردن به کشاورزی منع کرده بود (لمتون، ۱۳۷۷، ص. ۷۱).

افزون بر این، او برای حفظ روحیه بادیه‌نشینی و هویت قبیله‌ای اعراب، آنها را از پذیرش سبک زندگی یکجانشینی که شبیه به نبطیان بود، برحذر می‌داشت و بر حفظ هویت قبیله‌ای بر مبنای نسب تأکید می‌کرد (ابن‌خلدون، ۱۳۶۲، ج. ۱؛ ۲۴۵/۱؛ ج. ۲؛ ۱۰۳۵/۲).

ابن‌خلدون با وجود تأکید بر اهمیت زندگی یکجانشینی برای پیشرفت تمدن، حدیثی از پیامبر در صحیح بخاری را نقل می‌کند که کشاورزی را کاری مذموم و ساخت ابزارهای کشاورزی را ناپسند

می‌شمارد. او دلیل این ناپسندی را چنین بیان می‌کند: «کار کشاورزی به باج و خراج دادن منتهی می‌گردد و این خود سبب زورگویی و تسلط زبردستان بر مردم است» (ابن‌خلدون، ۱۳۶۲، ج. ۲؛ ۷۸۰/۲؛ بخاری، ۱۴۲۳ق، ص. ۵۲۷). در نتیجه، زندگی بادیه‌نشینی به دلیل کاهش احتمال بهره‌کشی و سلطه‌پذیری و همچنین حفظ هویت جمعی و روحیه قبیله‌ای، به طور غیرمستقیم اهمیت پیدا می‌کرد.

اندکی پس از آغاز یکجانشینی اعراب، موج‌های پی‌درپی تهاجمات اقوام ترک و مغول از سده یازدهم تا پانزدهم میلادی منطقه را فراگرفت. مهاجرت بیابان‌گردان غز و سلجوقی تنها به دلیل سرما و یخبندان یا جست‌وجوی چراگاه‌های تازه نبود (ر.ک: بولت، ۱۳۹۸). چه اساساً مردمان کوچ‌رو آسیای میانه با کشاورزی و یکجانشینی بیگانه بودند؛ آنها نه کشاورزی می‌دانستند و نه جامه و دیوار و خانه‌ای داشتند و خوراک خود را صرفاً با غارت از شهرهای دیگر می‌آوردند (طبری، ۱۳۷۸، ص. ۱/۴۹۱). برخی از آنها مانند تاتارها حتی تا سده هفدهم میلادی با مفاهیم اولیه‌ای مانند نان بیگانه بودند (تکتاندر فون‌دریابل، ۱۳۵۱، ص. ۳۶). برای نمونه، بیابان‌گردان غز در فاصله سال‌های ۴۲۰ تا ۴۳۵ ه.ق. چهار بار از خراسان تا ارمنستان و دیاربکر و اصفهان را درنوردیدند و کوشش برای اسکان آنها در مناطقی مانند همدان، مراغه و ارومیه با قتل عام‌های گسترده همراه بود (ر.ک: ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج. ۱۳). ورود ترکان به منطقه، سرآغاز دورانی شد که به گفته شمس‌الدین افلاکی، پایان عمران جهان بود و پایانی بر آن متصور نبود (افلاکی، ۱۹۷۶م، ج. ۲؛ ۷۲۱/۲).

در این مقاله، پرداختن به جزئیاتی همانند تأثیر تحولات سیاسی بر گسترش کوچ‌روی، بررسی زوال نظام روستایی و انطباق‌پذیری ایلات با سامان سیاسی

گونگون نشان می‌دهد که با تضعیف سامان سیاسی ایران در پایان دوره قاجار و ناامنی ناشی از آن، کوچ‌روان فعال شدند و عرصه سیاسی کشور را به محل منازعات خویش تبدیل کردند.

قلی‌پور (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «کوچ‌روی در زاگرس میانی» به توصیف صورت‌بندی اقتصادی و اجتماعی کوچ‌روی در دوره قاجار می‌پردازد. از نظر وی پرورش دام و استثمار اندک، بنیان اقتصادی مناسبی را برای کوچ‌روان فراهم ساخت. افزون‌بر این، استفاده از سلاح و سازماندهی بالا به آنان قدرت نظامی می‌داد. بنابراین، ایده جامعه ضعیف که موضوع مرکزی نظریه «شیوه تولید آسیایی» است، با واقعیت جامعه ایرانی همخوانی ندارد و ایل‌ها نیروی موثری در جامعه ایرانی بودند.

امان‌الهی (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان «زوال کوچ‌نشینانی در ایران: اسکان ایلات و عشایر»، کوچ‌روی را نوعی سازش با محیط می‌داند و معتقد است که کوچ‌روان از سه هزار سال پیش به‌عنوان یک نیروی قدرتمند سیاسی در عرصه سیاسی ظاهر شدند. وی با تأکید بر نقش انقلاب صنعتی اروپا و برتری نظامی کشورهای صنعتی به‌ویژه روسیه، زوال تدریجی کوچ‌روی در ایران را توضیح می‌دهد. او معتقد است، شکست‌های نظامی ایران از روسیه، نتیجه انقلاب صنعتی و سرآغاز فروپاشی نظام کوچ‌نشینانی در ایران بود.

دهقان (۱۳۹۷) در بررسی مناسبات درونی ساختار اتحادیه نظامی کریم‌خان زند، انسجام فرهنگی ایل‌های وند، کرد و ترک ساکن در بیگلربیگی همدان را عامل مهمی در شکل‌گیری حکومت زندیه می‌داند. این انسجام فرهنگی باعث کاهش منافع فردی و گروهی شد و به کریم‌خان امکان داد تا بدون حذف هیچ‌یک از گروه‌ها، دامنه ائتلاف را گسترش دهد.

در دوره زمانی طولانی امکان‌پذیر نبود. هدف اصلی این پژوهش، طرح این فرضیه کلی است که ورود اقوام شرقی ترک-مغول به ایران در سده‌های میانه، تحولات گسترده‌ای را در ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور ایجاد کرده و نقش مهمی در گسترش و تداوم کوچ‌روی داشته است. یکی از دلایل اثبات این مدعا، استفاده گسترده از واژگان ترکی - مغولی در توصیف مفاهیم مرتبط با کوچ‌روی و مناسبات درونی و بیرونی آن است.

درباره نقش کوچ‌روان در حیات سیاسی - اجتماعی ایران کتاب‌ها و مقالات بسیاری به‌صورت تک‌نگاری نوشته شده است که کمتر ماهیت تاریخی دارند یا دست‌کم در بازه زمانی سده اخیر نوشته شده‌اند. بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه، ماهیت مردم‌نگاری دارند و به توصیف ساختارهای اجتماعی و شیوه معیشت کوچ‌روان پرداخته‌اند (**امان‌الهی، ۱۳۶۷؛ افشارنادری، ۱۳۴۷؛ صفی‌نژاد، ۱۳۸۱؛ ۱۳۸۳؛ تپر، ۱۳۶۲**). درباره تاریخ ایلات ایران نیز مقالات تاریخی اندکی نگاشته شده است.

لمتون (۱۳۶۲) در مقاله «تاریخ ایلات ایران» به بررسی روند فراز و فرود ایلات پس از اسلام می‌پردازد. وی با بیان نقش حمله‌های اعراب، ترکان و مغول‌ها در گسترش کوچ‌روی در ایران به این موضوع اشاره می‌کند که این حملات، با ایجاد ناامنی و ویرانی، مردم را به سوی زندگی کوچ‌نشینانی سوق داده است. با این حال، این مطالعه به تحلیل عمیق‌تر عوامل اقتصادی و اجتماعی مؤثر بر کوچ‌روی نپرداخته است.

سنجابی (۱۳۸۰) در کتاب *ایل سنجابی و مجاهدت‌های ملی ایران* از نقطه نظر یک فرد عشایری به توصیف مناسبات درون‌ایلی و جایگاه آن در ایران می‌پردازد. وی در این کتاب، ضمن ارائه مباحث

همچنین، وجود سنت فرماندهی شورایی در میان این ایلات از تمرکز قدرت در دست یک فرد و شکل‌گیری حکومتی مستبد جلوگیری کرد.

سهامی (۱۳۵۳) در مقاله‌ای با عنوان «اوج و فرود کوچ‌نشینی در ایران»، وجه مسلط زندگی ایرانیان از گذشته‌های دور تا دوره میانه را کشاورزی و زندگی یکجانشینی می‌داند و به‌جای کوچ‌نشینی از نوعی «جابه‌جایی تنگ دامنه» در ایران سخن می‌گوید. او نیز همچون لمتون باور دارد که زندگی شبانی محدود، با ورود ترکان و مغولان به کوچ‌نشینی تبدیل شده و در دوره صفوی به اوج خود رسیده است. سهامی، نظام سیاسی را عامل اصلی در زندگی کوچ‌نشینی می‌داند؛ اما در عین حال، فشارهای جمعیتی را نیز به‌عنوان عاملی در گسترش کوچ‌نشینی و روی‌آوری به یکجانشینی معرفی می‌کند.

پژوهش حاضر باتکیه بر مطالعات پیشین، به بررسی نقش سامان سیاسی در رونق و رکود کوچ‌روی از دوره افشاریه تا پایان قاجار می‌پردازد. هدف اصلی این مقاله، آزمون فرضیات موجود درباره علل گسترش زندگی کوچ‌روی در سده‌های هجدهم تا دو دهه آغاز سده بیستم است. پژوهش‌های مردم‌نگارانه بیشتر حاصل مطالعه موردی ایلات خاص در شصت تا هفتاد سال اخیر است؛ بنابراین، برای تأیید یا رد فرضیات و مطالعات موردی، لازم است تا این نوع پژوهش‌ها با داده‌های تاریخی بیشتر در یک دوره زمانی طولانی و در بستر جغرافیای سیاسی گسترده‌تری مورد آزمون قرار گیرند. در این پژوهش، موضوعاتی مانند انطباق‌پذیری با محیط طبیعی، بهره‌وری از منابع آب و خاک و رفاه اقتصادی کوچ‌نشینان به‌عنوان زمینه‌های علل گسترش کوچ‌روی، نقد و ارزیابی می‌شوند. این مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و سازماندهی و تحلیل اسناد و شواهد تاریخی که از منابع

مکتوب و برخی اسناد آرشیوی کتابخانه ملی ایران گردآوری شده‌اند، به دنبال یافتن پاسخی برای این پرسش است که سامان سیاسی چه تأثیری بر شیوه زیست کوچ‌روی داشته است؟

علل زندگی کوچ‌نشینی: انطباق‌پذیری محیطی یا

ملاحظات سیاسی - امنیتی؟

در پاسخ به چرایی ایجاد کوچ‌روی و ضرورت‌های آن در تاریخ ایران، دیدگاه‌های متفاوتی ابراز شده است. توماس استاوفر^۱ کوچ‌روی را انتخابی عاقلانه و شیوه‌ای مصلحت‌آمیز برای بهره‌مندی از زمین در جوامع خاورمیانه و ایران می‌داند. به اعتقاد وی، کوچ‌روی به‌عنوان یک استراتژی برای بهره‌وری بیشتر از منابع طبیعی و سازگاری با شرایط محیطی و تغییرات فصلی، انتخابی آگاهانه بوده است. در نتیجه شبانان و رمه‌گردان ایران همواره بسیار خوشبخت‌تر و به‌روزتر از همتایان کشاورز خود بوده‌اند (**Stauffer, 1965, p. 285**). باقر پرهام نیز با بررسی وضعیت جغرافیایی ایران و ذکر برخی محدودیت‌ها و مزیت‌هایی که مناطق گرمسیری و سردسیری آن برای زیست دائمی ایجاد می‌کند، شیوه زیست کوچ‌روی را نوعی انطباق اکولوژیکی بر این وضعیت دوگانه در طول تاریخ ایران می‌داند. وی شکل‌گیری و گسترش کوچ‌روی در ایران و شیوه تولید آن را لازمه طبیعی این دینامیک دوگانه معرفی می‌کند و می‌نویسد: «به نظر می‌رسد که انطباق طبیعی با محیط یکی از مبنای ساختی جوامع مانند ایران باشد که به‌ویژه در دوران‌های ابتدایی و فرماسیون‌های ماقبل صنعتی به‌عنوان راه‌حلی بالنسبه فوری و آسان دنبال شده است» (پرهام، ۱۳۶۲، ص. ۳۷۲).

^۱ . Thomas Stauffer

می‌دادند، خود را سپاهی می‌نامیدند (Floor, 2003, p. 131, 69; بروین‌سن، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۷، ۱۷۰، ۱۸۳).

ویلیام آیرونز^۲ نیز با بررسی موردی ترکمن‌های یموت ایران، اهمیت این نوع شیوه زندگی را نه در جنبه اقتصادی آن، بلکه در نقش آن به‌عنوان وسیله‌ای برای سازگاری با شرایط سیاسی و دفاعی می‌بیند. بنابراین، او با تردید به کارکرد اقتصادی کوچ‌روی در ایران و آسیای مرکزی می‌نگرد و معتقد است که «کوچ‌نشینی در میان گروه‌های مناطق دیگر نیز می‌تواند به‌گونه‌ای مشابه، بیشتر ناشی از سازگاری با شرایط سیاسی و نظامی باشد تا شرایط اقتصادی...». وی با اشاره به شواهد فراوان، بر این باور است که مردم کوچ‌نشین سایر مناطق در نتیجه تحرک خود، از مزیت نظامی برخوردار بوده‌اند (آیرونز، ۱۳۶۲، ص. ۱۴۶).

آیرونز در مخالفت با نظر پرهام، بر این نکته تأکید می‌کند که باوجود قرارگیری محل سکونت یموت‌های چمور در منطقه‌ای با ظرفیت‌های مناسب برای زراعت آبی و عبور چندین رودخانه از این منطقه، آنها از امکانات موجود برای ایجاد شبکه‌های آبیاری استفاده نمی‌کردند. افزون‌بر این، کوچ آنها در یک محدوده بیست کیلومتری نه به‌دلیل بهره‌برداری از منابع طبیعی و مراتع بیشتر، بلکه برای فرار از مخاطرات بیماری و بهداشتی بود (آیرونز، ۱۳۶۲، ص. ۱۵۲).

آیرونز برای اثبات ادعای خود، به دو عامل دیگر نیز اشاره می‌کند. نخست، هزینه‌های سنگین کوچ‌روی، شامل هزینه‌های نگهداری از ابزار و لوازم کوچ و حیوانات بارکش، به‌اندازه‌ای بود که تقریباً معادل درآمد سالانه یک خانواده کوچ‌رو می‌شد. دوم اینکه، تراکم جمعیت پایین منطقه و فراوانی منابع طبیعی، نشان می‌دهد که انگیزه اصلی کوچ‌روی در

پرهام با استناد به آمار جمعیت روستاهای ایران در سال ۱۳۵۲، نتیجه می‌گیرد که ایرانیان باتوجه‌به سطح تکنیکی جامعه، حداکثر تلاش خود را برای زندگی یکجانشینی انجام داده‌اند. به‌عبارت‌دیگر، وی معتقد است که محدودیت‌های طبیعی، ساکنان ایران را مجبور کرده تا برای سازگاری با شرایط محیطی، به شیوه زندگی کوچ‌نشینی روی آورند (پرهام، ۱۳۶۲، ص. ۳۷۳-۳۷۴).

در مقابل، گروهی دیگر از متخصصان که از نزدیک به مطالعه زیست کوچ‌روان پرداخته‌اند، دیدگاهی متفاوت دارند. فیلیپ زالتسمان^۱ از جمله این متخصصان، انگیزه‌های کوچ‌روی قبایل مختلف را متنوع ارزیابی می‌کند. از نظر او، انگیزه‌های کوچ‌روی بسیاری از قبایل ایرانی، مانند یموت‌های گرگان، بیشتر ریشه در اهداف سیاسی و دفاعی داشته است تا بهره‌برداری از منابع طبیعی (Salzman, 1971, p. 328). از دیدگاه زالتسمان در منطقه خاورمیانه، افراد خانواده‌ها و دودمان‌ها بارها از شیوه تولید کشاورزی به شبنانی و از شبنانی به کشاورزی یکجانشین گرایش پیدا کرده‌اند. او دلیل اصلی این تغییرات را ناشی از مزایای اقتصادی این شیوه زندگی با مقتضیات زمان به‌ویژه مسائلی همچون امنیت و نظام مالیاتی می‌داند. بدین ترتیب، کوچ‌نشینی فوایدی همچون معافیت از پرداخت مالیات و خدمت سربازی را به‌همراه داشت، ضمن اینکه امکان کسب ثروت بیشتر را نیز فراهم می‌کرد (Salzman, 2002, p. 256). بااین‌حال، حداقل برای دوره مورد مطالعه زالتسمان، معافیت از خدمت سربازی به‌عنوان یکی از مزایای کوچ‌نشینی صدق نمی‌کند؛ چراکه عموماً مردان ایلیاتی خود را جنگاور دانسته و در مقابل کشاورزان که به آنها لقب رعیت

². William Irons

¹. Philip Salzman

این ایلات، نه بهره‌گیری از طبیعت و منافع اقتصادی، بلکه سازگاری با شرایط سیاسی و اجتناب از سرپازی بوده است (آیرونز، ۱۳۶۲، ص. ۱۷۷-۱۷۴). برنار هورکاد^۱ نیز در پژوهشی جداگانه درباره کوچ‌نشینی در دامنه‌های جنوبی البرز، عامل اصلی کوچ را تا سده نوزدهم، نه عوامل اقتصادی و جمعیتی، بلکه دلایل سیاسی می‌داند (هورکاد، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۳-۱۳۱). به عقیده او، سکونت این گروه‌ها در مناطقی با شرایط اقلیمی نامساعد و منابع آب‌های شور، بیش از آنکه یک انتخاب اقتصادی باشد، یک ضرورت سیاسی بوده است (هورکاد، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۱). مارتین بروینسن^۲ نیز اساساً کوچ‌روی و سازمان قبایل را بر ساخت و مخلوق دولت می‌داند (بروینسن، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۱).

برای بررسی صحت ادعای گروه دوم که فرض این مقاله نیز بر همین اصل قرار دارد، آن را با داده‌های تاریخی از دوره افشاریه تا پایان قاجار مورد ارزیابی قرار خواهیم داد. با وجود داده‌های تاریخی فراوان که از این فرضیه حمایت می‌کنند، به دلیل محدودیت‌های این پژوهش، تنها به چند نمونه شاخص از هر دوره بسنده می‌شود. این الگوی مهاجرت از مناطق کشاورزی به مناطق کوهستانی، افزون‌بر ایران در بسیاری از مناطق خاورمیانه در سده‌های اخیر به چشم می‌خورد.

سامان سیاسی سده هیجدهم و نوزدهم و تأثیر آن بر فرازو فرود کوچ‌روی

اینکه شیوه زندگی کوچ‌روی در ایران نتیجه انتخاب آگاهانه‌ای میان سازگاری با محیط طبیعی و پاسخ به ضرورت‌های سیاسی و اجتماعی بوده است، جای بحث و پرسش بسیار دارد. در نگاه اول،

محدودیت‌ها و فرصت‌های متقابل مناطق جغرافیای گرمسیری و سردسیری فلات ایران، با بهره‌گیری متناوب از امکانات مناطق مختلف، کوچ‌نشینی را نوعی استراتژی اقتصادی منطقی جلوه می‌دهد؛ اما نباید ضرورت‌های تاریخی و سیاسی را در گسترش این نوع شیوه معیشتی نادیده گرفت. پرسش اصلی این است که آیا کوچ‌روان تنها از راه کوچ مداوم می‌توانستند با شرایط اکولوژی پیرامون خود سازگار شوند؟ چرا در برخی نواحی خاص و دوره‌های تاریخی، کوچ‌روی و اتحادیه‌های نیرومند ایلی غالب بوده است؟ آیا می‌توان به جای تأکید بر سازگاری اکولوژیکی، از سازگاری با سامان سیاسی سخن به میان آورد؟

ابن خلدون، یکی از عوامل پیشرفت عمران و ایجاد حضارت را در تداوم نظام سیاسی می‌داند (ابن خلدون، ۱۳۶۲، ج. ۲، ۷۲۹-۷۳۱). بی‌شک، حاکمیت دیرپای صفویان، به‌ویژه در چهار دهه پایانی که با کاهش جنگ‌های گسترده خارجی و سیاست زمین سوخته همراه بود، شرایط مساعدی را برای عمران روستایی و یکجانشینی فراهم کرد. این موضوع را می‌توان از گزارش سیاحان این دوره و تعداد روستاهای ویران‌شده در دوره‌های بعد دریافت (شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۲، ۶۸۸؛ ۱۵۸۶/۴). با آغاز آشوب‌های پی‌درپی سیاسی و جنگ‌های گسترده داخلی پس از صفویه و تا استقرار دوره قاجار، جابه‌جایی‌های زیادی در میان قبایل روی داد و بر شمار کوچ‌روان اضافه شد. یکی از مهمترین عوامل تشدید این روند، سیاست دولت‌ها در جلب حمایت اتحادیه‌های ایلی بود. نادرشاه برای ایجاد یک جبهه متحد، بسیاری از ایلات لر، لک، گُرد و تُرک، از جمله زندیان را به خراسان کوچاند (لمتون، ۱۳۷۷، ص. ۲۵۳). پس از صفویه، زندیان نیز با انتقال اجباری

^۱. Bernard Hourcad

^۲. Martin van Bruinessen

به گفته همراهان، روستاهای دیگر نیز چنین بوده‌اند» (اوتر، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۸).

این ویرانی‌ها در دوران اول قاجار نیز همچنان ادامه داشت. آلیویه در مسیر مسافرت خود به تهران در آغاز دوره قاجار به زمین‌های بایر و دهات خراب مسیر راه اشاره می‌کند و درباره قم می‌نویسد: «در زمان سلاطین صفویه، پانزده هزار خانه و بیشتر از صد هزار نفر جمعیت داشته که اکنون خرابه‌ای بیش نیست. اگر ۵۰ خانه داشته باشد، به جهت حرمت قبر سلاطین ایران است. هنگامی که ما به این شهر رسیدیم، بیشتر از ۳۰۰ نفر در شهر نبودند» (الیویه، ۱۳۷۱، ص. ۱۰۷-۱۰۶؛ شاردن ۱۳۷۲، ج. ۵۲۱/۲).

هرچند پذیرش جمعیت صد هزار نفری قم در دوره صفوی اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد؛ واقعیت آن است که در پایان دوره‌های افشاریه و زندیه، کاهش شدید جمعیت و گسترش کوچ‌نشینی روی داده است.

نامنی سیاسی حاکم و فشارهای ایلات کوچ‌رو، افزون‌بر ایجاد محدودیت در بهره‌وری از منابع آب‌و خاک، سیمای ظاهری روستاها و شهرها را نیز تحت تأثیر قرار می‌داد. نتیجه چنین شرایطی، شکل‌گیری روستاهای متراکم قلعه‌مانند و دیواردار بود. نمونه‌ای از ده‌ها قلعه برجای مانده‌ای که گذشته از دیوارهای بلند، برج‌هایی نیز برای دیده‌بانی دارد، می‌تواند مؤید این دیدگاه باشد (راوندی، ۱۳۵۴، ج. ۱۸۲/۳؛ Floor, 2003, p. 57؛ بایندر، ۱۳۷۰، ص. ۳۸۳).

حملات پیوسته ترکمانان به نواحی خراسان و استرآباد، حتی در دوره قاجار و تا سال ۱۲۹۹هـ.ق/ ۱۸۸۱م، یعنی زمانی که روس‌ها مرو را اشغال کردند، باعث وحشت کشاورزان یکجانشین، ساخت روستاهای دیواردار، ایجاد برج‌های دیده‌بانی در دشت‌ها، تشکیل دسته‌های مسلح نظامی برای حفاظت

بسیاری از ایلات لک و گُرد از کرمانشاهان، همدان و لرستان به ایالت فارس و اصفهان، بر جمعیت کوچ‌نشین کشور افزودند. البته پس از برافتادن زندیان، بسیاری از آنها به نواحی محل سکونت اصلی خود بازگشتند؛ برخی به قشقای‌ها پیوستند و گروه‌هایی مانند زنگنه‌ها و گُلیایی‌ها در اصفهان ساکن شدند (تحویلدار، ۱۳۴۲، ص. ۹۱-۹۲). این سیاست‌های جابه‌جایی جمعیتی، باعث کاهش چشمگیر زندگی روستایی شد، که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در گزارش‌های جهانگردان این دوره مشاهده کرد.

از جمله کارستن نیبور در گزارش خود درباره نواحی نقش رستم می‌نویسد: «در این جلگه هرازچندگاهی دهکده‌ای به چشم می‌خورد؛ اما از هر پنج ده، دو ده ویران شده است. قنات‌ها و نهرها یا خراب شده‌اند و یا خاک، آنها را پر کرده است. مزارع اطراف نآباداند. به‌طورکلی، این منطقه حاصلخیز به زحمت یک‌چهارم جمعیتی را که پیش از نادر شاه داشته، حفظ کرده است» (نیبور، ۱۳۵۴، ص. ۱۵۰).

ژان اوتر نیز در سفر خود از اصفهان به سمت بغداد، هنگام مرگ نادرشاه می‌نویسد: «در طول تمام این راه‌ها، بدبختی و بیچارگی‌های بسیاری دیده می‌شود. مردم بر اثر جنگ یا بدرفتاری مأمورین از جلگه‌ها تاراند شده و به کوهستان‌های لرستان پناه برده‌اند» (اوتر، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۴). او در ادامه می‌نویسد: «از جلگه وسیع و سرسبزی می‌گذشتم و در حدود ۲۰ پارچه روستا نزدیک به هم دیدم که در آن زمین‌ها را نکاشته بودند. از خود پرسیدم که در این چنین جلگه آباد و مستعد، چگونه شد که این زمین‌های مساعد لم‌یزرع مانده است. هنگامی که به یکی از این روستاها نزدیک شدم، دیدم که تمام خانه‌ها بی‌سقف و ویران شده است و مردم آنها را رها کرده و رفته‌اند.

از محصولات کشاورزی و سرانجام ترک روستا شده بود. بدیهی است که این اقدامات دفاعی، هزینه‌های زندگی را افزایش داده و بهره‌وری کشاورزی را به شدت محدود می‌کرد. برای نمونه، در سال ۱۲۴۹ هـ.ق / ۱۸۳۳ م. در نواحی کلات، دره‌گز، خبوشان و بجنورد، کشاورزان هنگام کار در مزارع مجبور بودند سلاح همراه داشته باشند و برای درو محصول، به صورت گروهی و مسلح به مزارع می‌رفتند. در صورت بروز خطر، به سمت یکی از برج‌هایی که در تمام دشت پراکنده بود، پیش رفته و خود را در آن پنهان می‌کردند (Floor, 2003, p. 59). وحشتی که ترکمنان به وجود آورده بودند، چنان عظیم بود که «از ۱۱۲ مایلی شاهرود تا صدرآباد نزدیک مازندران، منطقه کاملاً به صورت بیابان درآمد بود و گورخر با امنیت در آن چرا می‌کرد. بنابراین، در سرتاسر خراسان در حقیقت کشاورزی دقیقاً همانند حرفه نظامی بود. اگر مزرعه در مسافتی دورتر از خانه قرار داشت، مردان قوی‌بنیه در گروه‌های ده یا دوازده نفری با هم به مزرعه می‌رفتند. در اولین اعلام خطر حمله، گاوها با عجله به زیر دیوارهای یکی از برج‌های مستحکم که در هر دوپست تا سیصد یارد در منطقه پراکنده بود، رانده می‌شدند و زارعان خودشان را در درون قلعه جای داده و با آتش‌گشودن با تفنگ‌های شمخال خود، از اموالشان محافظت می‌کردند» (Floor, 2003, p. 60).

در مقابل، زندگی کوچ‌روی مزیت‌هایی فراتر از فایده اقتصادی در اختیار آنان می‌گذاشت. توان نظامی کوچ‌روان در دفاع از خود، مهم‌ترین مزیت این شیوه زیست بود. یک گزارشگر آلمانی در دوره قاجار، بر استقلال و امنیت ایلات یموت به عنوان مهم‌ترین مزیت زیست کوچ‌روی آنان تأکید می‌کند و می‌نویسد: «چون می‌توانند فرار کرده ... و با امنیت و

آسایش بگذرانند، زیاده از حد، مایل به این وضع زندگی می‌باشند؛ به درجه‌ای که نمی‌توان حدی برای آن تصور کرد» (ذبیحی، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۴). لمتون به نقل از جان مالکم می‌نویسد: «آنان آزادی در کوه‌های پرفرازونشیب را بر همه چیز ترجیح می‌دادند و از محرومیت‌ها و سختی‌هایی که به ازای استقلال خود می‌کشیدند، بر خود می‌بالیدند. ... عشایر از آن جهت به زندگی عشایری دلبسته بودند که این شیوه معیشت، استقلال آنان را تضمین می‌کرد و در نظر آنان استقلال بزرگ‌ترین خوشبختی‌ها بود» (لمتون، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۹). این موقعیت را می‌توان از روی تفاخر به منزلت بالای اجتماعی مردمان ایلیاتی کوچ‌رو در محاورات روزمره آن زمان با روستائیان و شهرنشینان یکجانشین درک کرد. فخرفروشی ایلیاتی‌ها به روستائیان یکجانشین و شهریان، الزاماً نشانگر دانایی و دارایی آنها نبود؛ بلکه اساساً حاکی از استقلال نسبی و توان نظامی دفاع از خود بود. شهرنشینی به همان اندازه که برای کوچ‌نشینان کسر شأن داشت، به همان میزان نیز برای روستایی یکجانشین تحقیرآمیز بود؛ اما کوچ‌روان همه افراد دیگر را تحقیر می‌کردند. برتری کوچ‌روان بر شهریان و روستائیان را می‌توان از روی مقدار حقوق پرداختی به سربازان قزاق دوره قاجار تشخیص داد؛ به گونه‌ای که سربازان قزاقی که از ایلات بودند، بیشتر از افراد بومی یا هنگ‌های ساده، مزد دریافت می‌کردند. این مزد بالا نشان می‌دهد که ایلات در آن زمان، خود را شایسته‌تر و توانمندتر از روستائیان یا ده‌نشینان می‌دانستند. در فارس، «کچ‌زبان بودن» اشاره‌ای بود به دهقانان و در کردستان نیز ایلیاتی - های کوچ‌رو برای تأکید بر تمایز و برتری خود بر زارعان یکجانشین، خود را «سپاه» یا «گردان نظامی» می‌نامیدند (Floor, 2003, p. 69, 131؛ بروین‌سن، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۰، ۱۸۳).

رفاه اقتصادی و مازاد تولید زندگی عشایری: از فرض تا واقعیت؟

چنان‌که پیش‌تر نیز بیان شد، استاوفر بر این باور است که رمه‌گردانان کوچ‌رو، مرفه‌تر و خوشبخت‌تر از هم‌تایان کشاورز خود بودند. نظریه انتخاب آگاهانه الگوی زندگی کوچ‌روی و رفاه آنان، زمانی توجیه‌پذیری دارد که مسلم شود کوچ‌روان میزان تولیدی فراتر از اقتصاد معیشتی و خودمصرفی داشته‌اند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که وضعیت اقتصادی کوچ‌نشینان در دوره‌های مختلف بسیار متغیر بوده است. گزارش‌های دقیقی از وضعیت اقتصادی ایلات در سده‌های میانه در دست نیست؛ اما بررسی‌های انجام‌شده بر روی کوچ‌نشینان سده‌های نوزدهم و بیستم نشان می‌دهد که بسیاری از آنها از وضعیت اقتصادی بهتری در دوره میانه برخوردار بودند. بسیاری از گزارش‌های مربوط به سده نوزدهم حاکی از آن است که دست‌کم برخی از کوچ‌روان، خواه آنان که شیوه تولید مختلط زراعت و دامداری داشتند و چه آنان که تنها شیوه تولید دامی را دنبال می‌کردند، خودمصرف بوده و فراورده‌های زیادی برای عرضه به بازار نداشتند. کالاهایی مانند دام زنده، پوست و پشم صرفاً هنگام عبور از کنار شهرهای بزرگ قابلیت مبادله داشت. درحالی‌که مبادله این کالاها همیشگی نبود و بنابراین یک بازار مصرف و تبادل پر قدرت حداقل تا دهه‌های اخیر نمی‌توانست پدید آید. آبوت^۱ در این باره می‌نویسد: «فارس با ایلات بی‌شمارش مقدار زیادی پشم دارد، اما مقدار اندکی از آن صادر می‌شود». از جمله دلایل این مسئله به باور آبوت این بود که بیشتر پشم‌های رنگی برای ساخت کالاهای موردنیاز، یعنی فرش‌های عادی، جوراب و

انواع مختلف پوشاک زمخت به کار می‌رفت. بنابراین، پشم آن‌چنان مورد نیاز خود ایلات بود که ابوت تردید می‌کند که آنها مقدار مازاد چشمگیری پشم در اختیار داشته باشند (Amanat, 1983, p. 110, 115). بنابر گزارش او، بخش اعظم ایلات چادرنشین فارس را مردمان بسیار فقیر تشکیل می‌دادند (Amanat, 1983, p. 194). ایلات ثروتمند استثناء بودند و به‌جز برخی از ایلات ترک زبان، سایر ایلات ایرانی تبار مانند گرها، بختیاری‌ها، مافی‌ها و نائکلی‌ها در شرایط اقتصادی نامناسبی به سر می‌بردند (Floor, 2003, p. 128).

حتی گزارش‌های مربوط به دوره پهلوی اول به خودمصرفی زندگی عشایری اشاره دارد. از جمله هاکس^۲ در سال ۱۳۱۱ با اشاره به ایلات جنوب ایران می‌نویسد: «عشایر، تولیدی در حد انتظار ندارند؛ چون که مقدار زیادی از وقت و نیروی خود را تنها صرف کوچ می‌کنند و پرورش دام عمده آنها منحصر به بز و گوسفند و غالباً از نوع درجه دو است. پشم گوسفندانشان چندان مرغوب نیست که نیاز شهرنشینان را برآورد و محصول بزها نیز شیری اندک است» (هاکس، ۱۳۷۱، ص. ۱۵۳).

اگر فرضیه مغرضانه بودن گزارش‌ها کنار گذاشته شود، این پرسش مطرح می‌شود که چرا با وجود درآمد مازاد احتمالی کوچ‌نشینان، شاهد انباشت ثروت، پویایی اقتصادی و تغییر نظام اجتماعی نبوده‌ایم؟ پاسخ این پرسش را می‌توان در ماهیت زندگی کوچ‌روی جست‌وجو کرد که با انبار و انباشت ثروت سازگاری چندانی نداشت. همچنین، وجود قلمروهای نیمه‌مستقل ایلی در سراسر کشور، تاحدی مانع از ایجاد پیوستگی و روابط اقتصادی با قلمروهای دیگر می‌شد. گاهی ایلخانان برای حفظ

^۱. Abbott

^۲. Merritt Hawkes

زندگی بود و جنبه اقتصادی آن کمتر مطرح می‌شد؛ چنان‌که سهم بسیار اندکی از تولیدات آنها وارد بازارهای محلی می‌شد و صادرات نیز بسیار محدود بود. درحالی‌که برخی از گروه‌های کوچ‌رو مانند کوماچی‌های کرمان، با تولید تخصصی کالاها، نسبت به مبادله یا فروش آنها در بازار اقدام می‌کردند و حتی محصولات خود را در بازارهای خارجی نیز به فروش می‌رساندند (Salzman, 2002, p. 251). ازاین‌رو، گرایش ایلات به تولید برای بازار به عوامل مختلفی از جمله تراکم جمعیت در مناطق کوچ‌نشین، وجود مراکز شهری و کشاورزی در مسیر کوچ و همچنین دسترسی به بازارهای مصرف بستگی داشت. برای مثال کوچ‌روانی که در مناطق کم‌جمعیت و دورافتاده زندگی می‌کردند، بیشتر تولید خودمصرفی داشتند؛ درحالی‌که ایل‌های باصری، قشقای و بختیاری که در میان نواحی اسکان‌یافته کشاورزی مهاجرت می‌کردند یا در شهرهای بزرگ مانند شیراز و اصفهان توقف می‌کردند، روابط بازرگانی گسترده‌تری با روستاها و نواحی شهری داشتند (Salzman, 2002, p. 253).

در ادامه باید خاطر نشان کرد که در بحث مسائل اقتصادی، شیوه دامداری مبتنی بر کوچ‌روی در طبقه‌بندی دامداری معیشتی قرار می‌گیرد، نه دامداری معطوف به بازار یا دامداری تجاری. این در حالی است که گرایش معطوف به بازار برخی از ایلات و عشایر، در نتیجه رشد جمعیت برخی از شهرها، گسترش نظام اقتصاد جهانی و ثبات نسبی سیاسی در دهه‌های پایانی سده نوزدهم شکل گرفته بود؛ اما در سده‌های میانه که هیچ‌یک از این عوامل وجود نداشت و ناپایداری سیاسی بسیار شدیدتر بود، نظام عشایری تا چه اندازه می‌توانست مازاد تولید و انباشت ثروت داشته باشد؟

انسجام داخلی ایل، تعاملات اقتصادی رعایای خود با سایر ایلات را محدود می‌کردند. ستیزهای قبیله‌ای، ناپیوستگی بازار داخلی و ایجاد قلمروهای بسته فئودالی نیز بر این وضعیت دامن زده و مانع از شکل‌گیری بازارهای یکپارچه اقتصادی داخلی و رشد سرمایه‌داری می‌شد. افزون‌بر این، تولید مختلط دامداری و کشاورزی امکان بهره‌برداری بهینه از منابع آب‌وخاک را نداده و موجب اتلاف منابع و کاهش بازدهی می‌شد؛ چراکه مازاد فرآورده‌های دامی باید با محصولات زراعی مبادله می‌شد. از نظر تروبتسکوی^۱، ترکیب دامداری با زمین‌داری، وابستگی قبایل به مبادلات کالایی را کاهش می‌داد (تروبتسکوی، ۱۳۵۸، ص. ۱۷). یکی دیگر از دلایل فقر گسترده در میان ایلات، محدودبودن منابع درآمدی آنها در مقایسه با کشاورزان یکجانشین بود. همچنین، رؤسای ایل، بخش زیادی از درآمد کسب‌شده از گله‌داری و دامداری آنها را مصادره می‌کردند (Floor, 2003, p. 128).

فیلیپ زالتسمان با بررسی کلی جنبه‌های زندگی ایلات مختلف کوچ‌رو ایران در پژوهش‌های خود، جهت‌گیری‌های تولید خودمصرفی و گرایش معطوف به بازار برخی دیگر را نشان داده است. از نظر او اگرچه تحرک شبانی برای پیشبرد اهداف تولید در بعضی از بخش‌های مختلف استفاده می‌شد؛ بااین‌حال، کوچ‌روی اساساً به یک شیوه اقتصادی ارتباط نداشت؛ زیرا بعضی از ایلات صرفاً دارای جهت‌گیری تولید خودمصرفی بودند. درحالی‌که بعضی دیگر تخصص‌یافته و دارای گرایش معطوف به بازار بودند (Salzman, 2002, p. 245). بنابر مشاهدات وی، حتی در سده بیستم میلادی، برای بسیاری از ایلات ایران، کوچ‌روی صرفاً یک شیوه

^۱. Trubetkoi, Vladimir Vladimirovich

کوچ‌روی و امکان بهروری حداکثری از منابع آب‌وخاک

یکی از فرضیات مطرح‌شده درباره دلیل کوچ‌روی، محدودیت منابع کشاورزی یکجانشینی و ایجاد بهروری حداکثری با زندگی کوچ‌روی است. حال باید دید که با سلطه نظام عشایری تا چه اندازه از منابع آب‌وخاک به‌درستی بهره‌برداری می‌شد و بهروری از منابع آب‌وخاک تا چه اندازه برای روستائیان یکجانشین امکان‌پذیر بود؟

نمونه‌های متعدد از دوره معاصر نشان می‌دهد که برخلاف ادعای افرادی همچون پرهام و استاوفر، تسلط و گسترش نظام کوچ‌روی نه تنها به بهره‌برداری بهینه از امکانات طبیعی منجر نمی‌شود که به کاهش ظرفیت‌های بالقوه یکجانشینی و کشاورزی نیز می‌انجامد. گزارش‌های زیادی وجود دارد که بیانگر اختلال نظم بازرگانی و از بین رفتن کشاورزی است؛ چنان‌که ابوت در گزارش خود از نیمه نخست سده نوزدهم، به وجود ویرانه‌های متعدد در مناطق گرگان که در آن زمان محدوده ایلات ترکمان یموت بود، اشاره می‌کند که هیچ سکنه ثابت و یکجانشینی در آنجا حضور نداشت (Amanat, 1983, p. 64).

افزون‌بر موارد پیشین، کوچ عشایر اغلب با خسارت‌های بسیار به محصولات کشاورزی و باغ‌های مناطق یکجانشین همراه بود. در گزارش سال ۱۸۶۹م. درباره منطقه فلاحیه (شادگان) آمده است که بلوک دیمچه در غرب شوشتر به دلیل تاخت‌وتازهای ایلات به ویرانه‌ای تبدیل شده بود. همچنین، باغ‌های بزرگ انجیر و انگور در منطقه کهکیلویه و نخلستان‌های قدیمی در منطقه لیراوی دشت و کلاهگاه تخریب شده بودند. این وضعیت باعث شده بود تا دهقانان روستاهای خود را ترک کنند؛ بدین ترتیب، محل نگهداری حیوانات خالی و رو به ویرانی نهاده بود و

این منطقه بیشتر به دشت شباهت یافته بود (دومودینی، ۱۳۷۵، ص. ۳۹، ۴۷، ۱۰۷ و ۱۰۸). ایلات و عشایر در لرستان و شاهسون‌های زنجان، هنگام کوچ‌های سالیانه خود، با عبور از میان اراضی کشاورزی به درختان و باغ‌های مناطق خسارت‌های بسیار وارد می‌کردند و ویرانی‌هایی به بار می‌آوردند. در بسیاری از گزارش‌های دهه‌های پایانی سده نوزدهم به نابودی مناطق حاصلخیزی از لرستان، کرمانشاه، خوزستان و کردستان به دلیل سلطه ایلات، شورش‌های پیاپی و زیاده‌ستانی و ستم مأموران دولتی اشاره شده است. از جمله در گزارشی به تاریخ ۱۸۷۸م./۲۵۷ش. درباره کردستان، به ویرانی گسترده این منطقه حاصلخیز به دلیل ناامنی و ستم کارگزاران حکومتی اشاره شده است (لمتون، ۱۳۷۷، ص. ۲۹۶، ۲۹۷-۳۰۵-۳۰۴).

گزارش‌های تاریخی یکی دو سده اخیر نشان می‌دهد که مشکل اساسی «جمعیت روستایی نه به دلیل کمبود آب‌وخاک و حاصلخیزی زمین، بلکه به دلیل ستم حکومت بود». بدین ترتیب «اگر ستم و فشار بسیار زیاد می‌شد زارعان در جست‌وجو برای یافتن فرصت بهتر، می‌گریختند یا به زندگی کوچ‌روی روی می‌آوردند و اگر وضعیت به حالت عادی بر می‌گشت، آنها به کشاورزی باز می‌گشتند». نمونه جالبی در این خصوص، رفتار محب‌علی خان ماکویی حاکم کرمانشاه است که رفتارهای ستمگرانه وی باعث فرار مردم یکجانشین شهر و روستا به عثمانی و آذربایجان شد. فلور به نقل از فریه^۱ درباره رفتار حاکم کرمانشاه در سال ۱۸۴۶م./۱۲۶۳ه.ق می‌نویسد: «تا جایی که در حوزه اختیار وی قرار دارد، فقر و فلاکت وحشتناک است. زمانی که زارعان از او به

^۱. Joseph Pierre Ferrier

رقابت سختی شکل می‌گرفت. وظیفه این مقام، گردآوری خراج سالانه از روستاهای یکجانشین بود و در مقابل متعهد می‌شد که به آن روستاها حمله نکند و از آنها در برابر حملات سایر اعضای طایفه خود یا طوایف دیگر محافظت کند. او برای تضمین امنیت روستاها، بخشی از خراج جمع‌آوری شده را به رهبران گروه‌های غارتگر طایفه خود پرداخت می‌کرد از جمله آنها به روستاهای حمایت‌شده، جلوگیری کند.

گاهی ساخلوها به همراه سرکرده‌های جمعیت یکجانشین به جای حفاظت از روستاها به چپاول آنها می‌پرداختند و گاهی نیز به هزینه دولت، افراد مسلح را برای حفاظت از روستاها به کار می‌گرفتند. با این حال، نفوذ آنها به اندازه‌ای نبود که مانع از حملهٔ یموت‌ها به روستاهای یکجانشین شوند (آیرونز، ۱۳۶۲، ص. ۱۶۵-۱۶۴). گاهی دهقانان استرآباد مجبور بودند سهم معینی از غله را به خان‌های محلی بپردازند تا در مقابل از تعرضات قبیلهٔ خان در امان بمانند (لمتون، ۱۳۷۷، ص. ۳۰۲-۳۰۱؛ رایینو، ۱۳۳۶، ص. ۹۷-۹۴).

بنابر گزارش نجم‌الملک از خوزستان، در دورهٔ ناصرالدین شاه، مردم هویزه سیاست خود را در خرابی شهر می‌دانستند؛ زیرا آنها از لحاظ سیاسی در میان دو خطر بزرگ قرار داشتند؛ نه طاقت تعرضات حکومت عثمانی را داشتند که به آنجا پناه برند و نه به دولت ایران اطمینان داشتند که متوقف شوند. آنها خود را همچون بلم روی آب تصور می‌کردند. تعلق آنها به وجه نقد و مادیان بود تا در وقت ضرورت و گریز بتوانند به سهولت حرکت کنند (نجم‌الملک، ۱۳۶۲، ص. ۶۷). طبق همین گزارش، بعضی از مناطق خوزستان مانند فلاحیه (شادگان) با اینکه مستعد هرگونه فعالیت کشاورزی بود؛ اما بایر و بدون مالک مانده بود (نجم‌الملک، ۱۳۶۲، ص. ۱۰۷).

گزارش‌های دیگری از اواخر این دوره حاکی از

دربار شکایت بردند با آنها همچون شورشیان برخورد کردند؛ در نتیجه سه‌چهارم جمعیت مهاجرت کردند. مردم شهر به آذربایجان و عشایر به عثمانی رفتند. حاکم با خونسردی هرآنچه که مردم داشتند، تصرف کرد و احشام و رمه‌هایشان را به املاک خود در ماکو نزدیک آرازات انتقال داد. گرسنگی و مرگ‌ومیر بسیار شد و مردم علف‌های مزارع را برای خوردن می‌چیدند» (Floor, 2003, p. 155).

طبق نوشتهٔ دو فریگان^۱ به‌ندرت یک‌دوازدهم اراضی [قابل کشت] زراعت می‌شد، این درحالی بود که «پیش از این، کشاورزان کانال‌هایی برای آبیاری کنده بودند؛ اما این‌گونه کارها اکنون فراموش شده و از این‌رو، کشاورزی در مضیقه بود» (Floor, 2003, p. 153). به همین ترتیب، کینیر^۲ در یادداشت‌های جغرافیایی خود در سدهٔ نوزدهم، با اشاره به نواحی مختلف ایران، وضعیت فلاکت‌بار کشاورزی را به ماهیت آشفته و بی‌ثبات حکومت نسبت داده که هیچ تلاشی برای حمایت از دارایی خصوصی و تشویق صنایع انجام نمی‌داد. وی در این باره می‌نویسد: «کشاورز به‌ندرت انتظار داشت تا ثمرهٔ زحماتش را برداشت کند. اراضی و خانهٔ او مشمول غارت توسط تک‌تک رؤسای محلی بود و او و خانواده‌اش ممکن بود در یک آن از تمام سرمایه اندکشان محروم شوند و به گدایی و التماس بیفتند» (Kinneir, 1813, p. 37).

حتی در بسیاری از مناطق، امکان ادامهٔ زندگی روستایی بدون اظهار اطاعت از ایلات کوچ‌رو و پرداخت مالیات و عوارض سالانه به آنها امکان‌پذیر نبود. برای مثال، در میان ترکمنان یموت استرآباد، مقامی غیرموروئی به نام ساخلو وجود داشت که اغلب در میان طوایف ایل برای به‌دست‌گرفتن آن

^۱. Freygan de

^۲. John Macdonald Kinneir

آن است که بسیاری از مناطق مانند جلگه مغان، دشت ذهاب و برخی از مناطق فارس و خوزستان به‌رغم امکانات طبیعی، فاقد جمعیت ثابت و متروکه بود. در منطقه کهکیلویه و بویراحمد، سدها و مجاری مصنوعی آبیاری اطراف رودخانه‌ی تاب (کردستان) به‌تدریج منهدم و از میان رفته بود و از سایر رودخانه‌هایی که در این قسمت جریان داشتند، مانند زیرون، فاریاب، صالحان و تل خسروی کمتر استفاده زراعی می‌شد (کیهان، ۱۳۱۶، ص. ۳۵۱). همچنین، تنها در یک قسمت از منطقه سیلاخور لرستان زراعت می‌شد؛ چراکه به‌هنگام قشلاق ایلات و سکونت در آن مناطق، اجازه زراعت به کشاورزان نمی‌دادند. در بلوکات اطراف تهران، زمین‌های حاصلخیز متروکه و قنوات مخروبه بسیاری وجود داشت که به‌رغم وجود آب کافی، متروک شده و به تناسب استعداد زمین از آن بهره‌برداری نمی‌شد (کیهان، ۱۳۱۶، ص. ۲۸۰، ۴۹۱).

سامان سیاسی نوین، رشد بازرگانی خارجی و اسکان عشایر

ایجاد سامان سیاسی نوین با رشد دیوان‌سالاری اداری، برقراری امنیت نسبی و رشد بازرگانی خارجی تا اندازه‌ای در برخی نواحی به اسکان عشایر کمک کرد. در دوره قاجار، ابتدا سیاست جابه‌جایی و اسکان عشایر با اجبار سیاسی همراه بود؛ اما بعدها به‌دلیل افزایش بروکراسی اداری و اعطای برخی از این مناصب به سران ایلات و عشایر به‌گونه‌ای اجبار اقتصادی در پیوستن سران ایلات به دولت فئودال مرکزی افزایش یافت و همین عوامل باعث وابستگی سران واحدهای ایل و همه توده کوچ‌نشینان به سران قبایل شد (تروتسکوی، ۱۳۵۸، ص. ۱۷-۱۸). شهرنشینان ایلخانان و رؤسای ایلات و ورود آنها به ساختارهای سیاسی و اداری پایتخت، در اسکان ایلات

کوچ‌نشین مؤثر بود. از جمله قاجارهای استرآباد که بعد از به حکومت رسیدن آقا محمدخان، همچون بیشتر ایل‌بیگی‌ها به شهرنشینان روی آورده و در دستگاه حکومتی مشغول به کار شدند این امر به‌تدریج باعث کاهش کوچ‌روی این ایل و درنهایت، یکجانشینی کامل آنها شد؛ به‌گونه‌ای که تا پایان دوره قاجار از ایلیت قاجار استرآبادی تنها نامی باقی مانده بود. حتی در دوره ناصرالدین شاه نیز عنوان ایلخانی ایل قاجار، صرفاً به ریاست خانواده‌های قاجار ساکن تهران اطلاق می‌شد (مستوفی، ۱۳۷۷، ج. ۳/۳۱۰-۵۰۹). به همین ترتیب، با کاهش درگیری‌های خوانین قوچان و بجنورد با ترکمن‌های یموت و گوکلان، به‌تدریج از کوچ‌نشینان آنها کاسته شد و کم‌کم به زراعت مشغول شدند (مستوفی، ۱۳۷۷، ج. ۲/۵۰۹). در کردستان نیز احتمالاً تحت‌تأثیر ادغام سران ایل در بروکراسی اداری تا پیش از سال ۱۳۲۳ ه‍.ق / ۱۹۰۴ م. برخی از ایلات اسکان یافتند. براساس توافقات مکتوب با مالکان روستاها از جمله طومار و کتابچه مهمور به مهر خودشان، مالیات احشام در جزو املاک دهات بُنیچه‌بندی^(۱) شده و برخی از مالیات‌ها مانند مالیات احشام، بر روی مالیات کشاورزی سرشکن می‌شد. بنابراین، طوایفی که در این روستاها برحسب تقسیم ساکن شده بودند، دیگر مثل سایر رعایای کوچ‌رو در حرکت و سکون آزاد و مطلق العنان نبودند (ساکما، سند شماره ۲۵۸۵۰/۲۹۶). از جمله ایلات اسکان‌یافته در دهه پایانی حکومت قاجار، بلیله‌وند، دُراجی و تَمرتوزه بودند (ساکما، سند شماره ۸۳۷۷۹/۲۴۰).

از دیگر عوامل مهم در یکجانشینی ایلات، جدایی قسمتی از یک ایل و محدودیت حوزه مهاجرت کوچ زمستانی و تابستانی آنها بود. برای مثال، بخشی از ایل افشار در دوره آقامحمدخان به منطقه ساوجبلاغ نزدیک تهران کوچانده شدند و با اسکان ایلخان‌های

شدند. گروه اخیر، نه تنها یکجانشین شده بودند که به زحمت از خاستگاه و منشأ عشیره‌ای خود آگاه بودند. در نتیجه، رؤسای عشایر افزون بر دست‌اندازی به روستاهای مشاع قبیله‌ای، به دنبال تصاحب روستاهایی در بیرون از منطقه قبیله‌ای نیز برآمدند (مک داول، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۳).

در طول این قرن، گروه‌هایی از کوچ‌روان، اغلب به ابتکار رؤسای خود شروع به سکونت در روستاها کردند؛ برای مثال، ترکمن‌های تگه، حصارها و قلعه‌های گلی می‌ساختند و اطراف آن خیمه‌هایشان را بر پا می‌کردند. به باور فریزر، این مسئله نشانگر گذار آنها از نابسامانی سبک زندگی کوچ‌روی به سوی زندگی یکجانشین و کشاورزی است و نمایانگر پیشرفت‌های طبیعی این ایلات بود. آنها ابتدا به دلیل روحیه جنگجویانه خود به ساکنان یکجانشین روستاها هجوم می‌بردند و آنان را بیرون رانده و یا به بردگی می‌گرفتند؛ اما پس از آنکه فواید کشاورزی هر ساله بیشتر آشکار می‌شد، به تدریج به سوی این شیوه زندگی گرایش پیدا کردند. به باور او، سایر کوچ‌روان ایران نیز در این وضعیت گذار قرار داشتند (Floor, 2003, p. 45).

افزون بر این، در این دوران افرادی از اقوام دیگر در نقش سرپرست یا ایلیخان قبیله منصوب شدند که با سنت‌های پدرسالاری و موروثی قبایل آشنا نبودند. این افراد از طریق نظام اجاره، مالیات‌ها و تصاحب زمین، بر قبایل مسلط شده بودند؛ مانند خانواده بازرگان قوام در شیراز که با حق گردآوری مالیات قبایل کوچ‌نشین، یک واحد قبیله‌ای جدید به نام خمسه تشکیل داد. بنابراین، رهبری بر قبایل تا حد زیادی ریشه‌های قومی عشیره‌ای خود را از دست داد و از حکومت موروثی - قومی به حکومت فئودالی - اداری جدید تبدیل شد (تروتسکوی، ۱۳۵۸، ص. ۲۹-۲۷).

آنها در تهران، سایر اعضای ایل نیز یکجانشین شده و به کشاورزی روی آوردند. همچنین، به دنبال اقامت رؤسای اعراب فارس در تهران، بقیه ایل که به ورامین کوچانده شده بودند، به کشاورزی مشغول شدند (مستوفی، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۷-۵۰۶).

یکی دیگر از عواملی که بی‌گمان در دهه‌های پایانی سده نوزدهم در روند یکجانشینی ایلات نقش داشت، افزایش مناسبات کالایی در پی ادغام اقتصاد ایران در نظام بازرگانی جهانی بود. بدین ترتیب، با توسعه اقتصاد کشور، نیاز به استقرار یکجانشینی نیز افزایش یافت (دومورینی، ۱۳۷۵، ص. ۸۴)؛ زیرا در نتیجه کشاندن اقتصاد نیمه‌جنسی ایلات به مدار اقتصاد جهانی، روند گذار از شیوه کوچ‌روی سنتی به کشت و زرع اسکان یافته بیشتر شد. پیامد این امر، شکل‌گیری مالکیت خصوصی اربابی بر زمین‌های همگانی عشیره‌ای و رشد مناسبات کالایی در مناطقی بود که به کشت محصولات صنعتی و غلات اختصاص یافت (تروتسکوی، ۱۳۵۸، ص. ۳۶، ۴۳). برای نمونه، بسیاری از افراد ایل شکاک آذربایجان در فاصله سال‌های ۸۰-۱۲۷۰ ه‍.ق / ۶۳-۱۸۵۳ م. اسکان یافتند. آنها در بازارهای هفتگی روستاها و شهرها به خرید و فروش مشغول بودند و بسیاری از آنان به همراه کاروان‌های تجاری نستوری و ارمنی به سفرهای بازرگانی می‌رفتند (Spottiswood, 1863, p. 254). در پی قحطی و خشکسالی سال ۱۳۱۴ ه‍.ق / ۱۸۹۶ م. در کردستان، آسیب‌پذیری کوچ‌نشینان در برابر یکجانشینان افزایش یافت و به کاهش شمار کوچ‌روان از حدود ۳۴ درصد به ۲۵ درصد در پایان قرن نوزدهم انجامید. افزون بر این، بسیاری از کوچ‌روان کاشت محصولات نقدی مانند تنباکو و توتون را سودآورتر تشخیص دادند. در حدود سال ۱۹۰۰ م. مگری‌ها به دو بخش حشم‌دار و یکجانشین تقسیم

در نتیجه عوامل گفته‌شده، در نیمه دوم سده نوزدهم، روند یکجانشینی ایلات و شکل‌گیری جامعه فئودالی در بسیاری از مناطق رشد یافت. باین‌حال، به دلیل حفظ برخی ساختارهای اجتماعی و عصبیت ایلی- عشیره‌ای، وجود یکجانشینی در بسیاری از مناطق مانند جماعات اسکان‌یافته ولایت دشتستان ناپایدار بود و نزاع‌های میان جماعات اسکان‌یافته، امکان بهره‌برداری بیشتر از منابع کشاورزی را همچنان محدود می‌کرد (دومورینی، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۰). در بعضی موارد، کشاورزان اسکان‌یافته ناگزیر بودند محل زندگی خود را تغییر دهند؛ نمونه آن برخی کشاورزان بختیاری بودند که به دلیل آزار و اذیت ایلات گر، تمایل به کوچ به مناطق جنوبی داشتند (دومورینی، ۱۳۷۵، ص. ۸۹).

باین‌همه، در پایان دوره قاجار به دلیل اسکان رهبران بسیاری از قبایل در شهرها، زمینه‌ی منازعات قومی و قبیله‌ای به درون شهرها کشیده شد. خانواده‌های سرشناس در بسیاری از شهرهای ایران، قبایل اطراف را به مناطق نفوذ خود تقسیم کرده بودند.^(۲) این مسئله که گاه به اختلافات مذهبی و سیاسی می‌انجامید، مناسبات شهری را مختل می‌کرد. دخالت قبایل در مناقشات شهری، اغلب به درگیری‌های خونین و تاراج محله‌های شهر منجر می‌شد. این مسئله، خود یکی از عوامل اساسی رکود فعالیت بازرگانی و پیشه‌وری بود (تروتسکوی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱).

در دوره پس از مشروطیت، با تضعیف قدرت حکومت مرکزی و وقوع جنگ جهانی اول، خودسری و منازعات قومی و قبیله‌ای شدت گرفت. این منازعات که اغلب با تحریک گروه‌های داخلی و گاه قدرت‌های خارجی نیرومند همراه بود، به ویرانی بسیاری از روستاها و ناامنی زندگی یکجانشینی

انجامید. کاهش امنیت باعث کاهش تمایل مردم به یکجانشینی شد. پس از کودتای ۱۲۹۹ و استقرار دوباره دولت مرکزی، افزایش فشارهای مالیاتی برای جبران خسارات دوران آشوب، نارضایتی‌های عمومی را تشدید کرد؛ به گونه‌ای که برخی از یکجانشینان راه چاره را در روی آوردن به کوچ‌روی می‌دیدند. برای نمونه، مردم بیجار گروس با تحصن یک ماهه در تلگرافخانه، تهدید کردند که اگر مالیات‌های اضافی سال‌های گذشته از آنها گرفته شود، سر به بیابان خواهند گذاشت (ساکما، سند شماره ۸۳۷۷۹/۲۴۰). به دلیل همین فشارهای مالیاتی، شماری از روستائیان کردستان به خارج از کشور گریختند و بسیاری از ایلات نیز از ایران خارج و تابعیت کشور عثمانی را پذیرفتند (شمس، ۱۳۹۲، ص. ۳۴۹؛ ساکما، سند شماره ۲۴۰/۹۶۰۶۴).

به‌طور خلاصه باید گفت که سلطه عشایر اغلب اثرات جغرافیایی ناپیوستگی سرزمینی در ایران را تشدید می‌کرد. آنان با سلطه بر گذرگاه‌های باریک و راه‌های ارتباطی اندک، می‌توانستند با تشدید موانع جغرافیایی نظام تجاری را به کلی مختل کنند. به‌طور کلی، ناامنی سیاسی باعث فرار یکجانشینان و تشدید کوچ‌روی می‌شد و سلطه نظام عشایری نیز به‌صورت زنجیروار تکامل نیروهای تولیدی فعالیت‌های کشاورزی و رشد اجتماعات شهری و بازرگانی را بیش‌ازپیش مختل می‌کرد.

نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، بررسی تأثیر جنبه‌های سامان سیاسی بر نوسان زندگی کوچ‌روی و یکجانشینی است. با توجه به موقعیت جغرافیایی ایران از جمله پیوستگی کوهستان‌ها و دشت‌ها و تنوع اقلیمی زیاد، در نگاه نخست زندگی کوچ‌نشینان بیشتر نوعی تلاش

زندگی کوچ‌روی، خواه به صورت گله‌داری مطلق یا شیوه مختلط گله‌داری و زراعت، از امکانات طبیعی بهره‌برداری حداکثری به عمل نمی‌آمد. در نتیجه، رفاه اقتصادی عمومی، مازاد تولید و انباشت ثروت هم دست‌کم برای رعایای ایلیاتی، بسیار محدود بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. به مقدار مالیات، عوارض یا تعداد سربازی که به‌طور مقطعه از هر روستا گرفته می‌شد، بنیچه می‌گفتند و روستائیان مبلغ معین‌شده را میان خود سرشکن می‌کردند.
۲. برای نمونه، ایل خمسه تابع خانواده شهری و بزرگان قوام‌الدوله بودند. در کردستان نیز خانواده آصف و مشیردیوان مستقر در سنندج نقش مهمی در کنترل حوزه فعالیت ایلات کردستان داشتند؛ به گونه‌ای که گلباغی‌ها تابع آصف اعظم و مندمی‌ها در قلمرو نفوذ مشیردیوان بودند (دومورینی، ۱۳۷۵؛ شمس، ۱۳۹۲، ص. ۲۷، ۲۴۲).

منابع

ایروزی، ویلیام (۱۳۶۲). کوچ‌نشینی به‌عنوان راهی برای سازگاری سیاسی: نمونه ترکمن‌های یموت (پیروز الف، مترجم). آگاه.
ابن‌اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵). تاریخ کامل (حسین روحانی و حمید آژیر مترجمان؛ ج. ۱۳). اساطیر ابن‌خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۲). مقدمه ابن‌خلدون (احمد پروین‌گنابادی، مترجم؛ ج. ۱-۲). انتشارات علمی و فرهنگی.
افشار نادری، نادر (۱۳۴۷). جمعیت و شناسنامه ایلات کهگیلویه، گروه عشائیری (گزارش شماره ۸ مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی). دانشگاه تهران.
افلاکی، شمس‌الدین احمد (۱۹۷۶م). مناقب‌العارفین (تحسین یازجی، گردآورنده). انجمن تاریخ ترک.

برای بهره‌برداری حداکثری از محیط طبیعی و انطباق با آن به نظر می‌رسد. با این حال، واقعیت آن است که همواره اندازه‌ای از زندگی شبانی محدود وجود داشته است؛ اما یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که براساس داده‌های تاریخی، شدت و گستردگی کوچ‌روی در ایران بیشتر تحت تأثیر عوامل سیاسی و امنیتی بوده است تا شرایط اقلیمی و منابع طبیعی. داده‌های تاریخی حاکی از آن است که ثبات حکومت و تداوم نظام سیاسی، تمایل به یکجانشینی را تقویت می‌کرده است. در مقابل، ناامنی، جنگ‌های مداوم مدعیان قدرت و فشارهای مالیاتی، کوچ‌روی و یا در واقع فرار دسته‌جمعی روستائیان را تشدید می‌کرده است. بنابراین، همان‌گونه که زالتسمان به‌درستی اشاره کرده است، مردم ایران و خاورمیانه بارها بین کوچ‌روی و یکجانشینی در نوسان بوده‌اند. بخشی از آن البته به‌صورت کوچ اجباری و یا اسکان اجباری ناشی از ملاحظات سیاسی یا اتحاد گروه‌های ایلی بوده است. واقعیت آن است که فارغ از بهره‌وری یا ناسودمندی اقتصادی زیست کوچ‌روی، این شیوه زندگی به دلایل ایجاد همبستگی اجتماعی و سبک‌باری در گریز، تا اندازه‌ای امنیت بیشتری برای افراد ایل فراهم می‌آورد. بنابراین، همین اصل می‌توانست تا اندازه‌ای دشواری‌ها و نابسندگی اقتصادی زیست کوچ‌روی را جبران کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انتخاب زیست کوچ‌روی، برخلاف تصور رایج، صرفاً به‌دلیل مزایای اقتصادی آن نسبت به یکجانشینی نبوده است؛ بلکه مزیت آزادی، استقلال عمل و توانایی دفاع از خود، به‌ویژه در دوره‌های نابسامان سیاسی، دلایل مهم‌تری برای گزینش این سبک زندگی بوده‌اند. شواهد موجود نشان می‌دهد که کوچ‌روان از رفاه اقتصادی بیشتری نسبت به یکجانشینان برخوردار بوده‌اند. افزون‌بر این، در

اصفهان (منوچهر ستوده، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.

تکتاندر فون در یابل، ژرژ. (۱۳۵۱). *ایت‌پرسیکوم «گزارش سفارتی به دربار شاه عباس اول»* (محمود تفضلی، مترجم). بنیاد فرهنگ ایران.

دومورینی، گوستاو (۱۳۷۵). *عشایر فارس* (جلال‌الدین رفیع‌فر، مترجم). دانشگاه تهران.

دهقان، مهدی (۱۳۹۷). *ارزیابی مناسبات درونی ساختار اتحادیه نظامی کریم‌خان زند در شکل‌گیری حکومت زندیه (۱۱۷۶-۱۱۶۰)*. *مطالعات تاریخی جنگ*، ۲(۴)، ۹۵-۱۱۲.

https://hsow.journal.araku.ac.ir/article_35184.html
ذبیحی، مسیح (۱۳۶۳). *گرگان‌نامه* (مسیحی ذبیحی و ایرج افشار، گردآوردگان). انتشارات بایک.

رایینو، ه. ل. (۱۳۳۶). *سفرنامه مازندران و استرآباد* (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

راوندی، مرتضی (۱۳۵۴). *تاریخ اجتماعی ایران* (ج. ۳). امیرکبیر.

سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران (ساکما). اسناد شماره ۲۵۸۵۰/۲۹۶؛ ۲۴۰۰۲۱۴۹۲؛ ۸۳۷۷۹/۲۴۰ (محل در آرشیو ۳۱۲۷/۱۱۱)؛ ۲۴۰/۹۶۰۶۴.

سنجایی، علی‌اکبرخان (۱۳۸۰). *ایل سنجایی و مجاهدت‌های ملی ایران* (کریم سنجایی، حاشیه‌نویس). شیرازه.

سهامی، سیروس (۱۳۵۳). *اوج و فرود کوچ‌نشینی در ایران*. جستارهای نوین ادبی، (۳۸)، ۱۹۳-۲۱۸.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/736688>

شاردن، ژان (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن* (اقبال یغمایی، مترجم؛ ج. ۲ و ۴). انتشارات توس.

شمس، اسماعیل (۱۳۹۲). *گزیده‌های اسناد کردستان* (مجلس اول تا پنجم شورای ملی). انتشارات کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

امان‌الهی بهاروند، سکندر (۱۳۶۷). *کوچ‌نشینی در ایران: پژوهشی دربارهٔ عشایر و ایلات*. آگاه.

امان‌الهی بهاروند، سکندر (۱۳۸۳). *زوال کوچ‌نشینی در ایران: یک‌جانشینی ایلات و عشایر*. فصلنامه *مطالعات ملی*، ۵(۱)، ۱۸۳-۱۵۵.

اوتر، ژان (۱۳۶۳). *سفرنامه ژان اوتر (عصر نادرشاه)* (علی اقبالی، مترجم). انتشارات جاویدان.

اولیویه، گیوم آنتوان (۱۳۷۱). *سفرنامه الیویه: تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره آغازین عصر قاجار* (محمدطاهر میرزا، مترجم؛ غلامرضا ورهرام، مصحح). انتشارات اطلاعات.

بایندر، هنری (۱۳۷۰). *سفرنامه هنری بایندر: کردستان، بین‌النهرین* (کرامت‌الله افسر، مترجم). فرهنگسرای یساولی.

بخاری، محمد ابن اسماعیل (۱۴۲۳ق). *صحیح بخاری* (عبدالقادر ترشابی، مترجم؛ ق. ۴۰، باب ۲).

بروین سن، مارتین (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی مردم کرد* (آغا، شیخ، دولت) (ابراهیم یونسی، مترجم). انتشارات پانید.

بولت، ریچارد (۱۳۹۸). *پنبه، آب‌وهوا و شتر در ایران دوره اسلامی* (شهرام غلامی، مترجم). نشر تاریخ ایران.

پرهام، باقر (۱۳۶۲). *طرح مسئله ایلات و عشایر از دیدگاه جامعه‌شناسی*. در کتاب *آگاه: ایلات و عشایر*. انتشارات آگاه.

تپر، ریچارد (۱۳۶۲). *سازمان اجتماع‌های کوچ‌رو در خاورمیانه* (هرمز مزدا، مترجم). در کتاب *آگاه: ایلات و عشایر*. آگاه.

تروتسکوی، ولادیمیر ولادیمیروویچ (۱۳۵۸). *نقش قبایل اسکان‌یافته کوچ‌نشین ایران در دوره نوین* (سیروس ایزدی، مترجم). بیگوند.

تحویلدار، میرزا حسین‌خان (۱۳۴۲). *جغرافیای*

(منوچهر امیری، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی.

مستوفی، عبدالله (۱۳۷۷). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری ایران دوره قاجار (ج. ۲). زوار. مک داول، دیوید (۱۳۸۰). تاریخ معاصرگرد (ابراهیم یونسی، مترجم). نشر پانید.

نجم‌الملک، عبدالغفار (۱۳۶۲). سفرنامه خوزستان (محمد دبیرسیاقی، گردآورنده). انتشارات علمی و فرهنگی.

نیبور، کارستن (۱۳۵۴). سفرنامه کارستن نیبور (پرویز رجبی، مترجم). توکا.

هاکس، مریت (۱۳۷۱). ایران: افسانه و واقعیت (محمدحسین نظری‌نژاد و دیگران، مترجمان). آستان قدس رضوی.

هورکاد، برنار (۱۳۶۲). کوچ و اقتصاد شبانی در دامنه‌های جنوبی البرز. کتاب آگاه.

صفی‌نژاد، جواد (۱۳۸۱). شیوه‌های اخذ مالیات در مناطقی از عشایر لرنشین ایران. نامه انسان‌شناسی، ۱(۱)، ۱۷-۳۱.

<https://ensani.ir/fa/article/131408>

صفی‌نژاد، جواد (۱۳۸۳). ساختار اجتماعی عشایر ایران. فصلنامه مطالعات ملی، ۵(۱۷)، ۴۳-۸۴.

https://www.rjnsq.ir/article_103182.html

طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۸). تاریخنامه طبری: پیش از اسلام (ج. ۱). انتشارات سروش.

قلی‌پور، سیاوش (۱۳۹۹). کوچ‌روی در زاگرس میانی در دوره قاجار. مطالعات جامعه‌شناختی، ۲۸(۲)، ۱۵۷-۱۸۳.

<https://doi.org/10.22059/jsr.2022.88944>

کیهان، مسعود (۱۳۱۶). جغرافیایی اقتصادی ایران. انتشارات جعفری.

لمتون، آن.ک.س. (۱۳۶۲). تاریخ ایلات ایران (علی تبریزی، مترجم). در کتاب آگاه ایلات و عشایر. انتشارات آگاه

لمتون، آن.ک.س. (۱۳۷۷). مالک و زارع در ایران

Bruinessen, M. (2004). *Agha, Shaikh, and State: the Social and Political Structures of Kurdistan* (E. Younesi, Trans.). Paniz Publication. [In Persian]

Bulliet, R. W. (2019). *Cotton, climate and camels in early Iran: a moment in world history* (Sh. Gholami, Trans.). Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian].

Chardin, J. (1993). *Voyages du chevalier chardin en perse* (E. Yaghmaii, Trans; Vol. 2, 4). Tous Pablication. [In Persian].

Dehghan, M. (2018). An Evaluation of the Effect of the Internal Relations of the Military Union Structure of Karim Khan Zand in the Formation of Zand Dynasty (1160-1176 AH). *Historical Study of War*, 2(4), 95-112. https://hsow.journal.araku.ac.ir/article_35184.html [In Persian].

Demorgny, G. (1996). *La Fars: La question des Tribus. Situation politique generale routes du sud. La reforme administrative* (J. Rfi'efar, Trans.). University of Tehran. [In Persian].

References

- Aflaki, Sh. A. (1976). *Managheb-al Arefin* (T. Yazji, ed.). Anjoman-e Tarikh-e Tork. [In Persian].
- Afsharnaderi, N. (1968). *Population and birth certificate of Eilat Kohgiluyeh (Report No. 8 of the Institute of Social Studies and Research)*. University of Tehran. [In Persian].
- Amanolahi Baharvand, S. (1988). *Nomadism in Iran: A study on nomads and tribes*. Agah. [In Persian].
- Amanolahi Baharond, S. (2013). The decline of nomadism in Iran: the coexistence of tribes and nomads. *National Studies Quarterly*, 5(1), 155-183. [In Persian].
- Ammanat, A. (1983). *City and Trade: Consul Abbott in Economic and Society of Iran 1847- 1860*. Oxford University.
- Binder, H. (1991). *Au Kurdistan en Mesopotamie at en Perse* (K. Afsar, Trans.). Yasavoli. [In Persian].
- Bokhari, M. (2000). *Sahih-e Bokhari* (A. Q. Turshabi, Trans; 40, part. 2). [In Persian].

- Floor, W. (2003). *Agriculture in Qjar Iran*. Mage Publisher.
- Hourcad, B. (1983). *Pastoral migration and economy in the southern slopes of Alborz*. Ketab-e Aghah. [In Persian].
- Hwkes, M. O. A. (1992). *Persia Romance and Reality* (M. H. Nazarinezhad & et. al., Trans.). Astan-e qods-e Razavi. [In Persian].
- Ibn-e Athir, Ali. M. (1979). *Tarikh-e Kamel* (H. Roohani, & H. Azhir, Trans, Vol. 13). Asatir. [In Persian].
- Ibn-e Khaldoun, A. R. (1983). *Introduction by Ibn Khaldun* (M. P. Gonabadi, Trans.). Elmi-Farhangi. [In Persian].
- Irons, W. (1983). *Nomadism as a Political Adaption: the Case of the Yamut Tukmen* (A. Pirooz, Trans.). Ketab-e Agah. [In Persian].
- Kayhan, M. (1937). *Economic geography of Iran*. Ja'fari Publication. [In Persian].
- Kinneir. J. Mc. (1813). *A Geographical Memoir of the Persian Empire*. John Murray
- Lambton, A. K. S. (1983). *Landlord and peasant in Persia* (M. Amiri, Trans.). Elmi-Farhangi [In Persian].
- Lambton, A. K. S. (1983). *History of Eilat, Iran* (A.Tabrizi, Trans.). Ketab-e Agah. [In Persian].
- McDowal, D. (2001). *A modern history of the Kurds* (E. Yoonesi, Trans.). Paniz Publication. [In Persian]
- Mustawfi, A. (1998). *Narration of my life or the social and administrative history of Iran during the Qajar period*. Zavvar Publicaition. [In Persian].
- Najm-al Mulk, A. G. (1983). *Khuzestan travelogue* (M. Dabirsiaqi, Ed.). [In Persian].
- Niebuhr, C. (1975). *Carsten Niebuhrs Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden* (P. Rajabi, Trans). Tooka. [In Persian].
- Olivier, G. A. (1992). *Travels in Ottoman Empire, Egypt and Persia* (M. T. Mirza, Trans; Gh. Varahram, Ed.). Etela'at publication. [In Persian].
- Otter, J. (1984). *Voyage en Turquie et en Perse* (A. Eghbali, Trans.). Javidan Publication. [In Persian].
- Parham, B. (1983). *Proposing the issue of tribes and nomads from a sociological point of view. In the book known: Ilat and nomads*. Ketab-e Agah. [In Persian].
- Perry, J. R. (1975). Forced Migration in Iran During the Seventeenth Eighteen Centuries. *Iranian Studies*, 8(4), 199-215. <https://www.jstor.org/stable/4310206>
- Qulipoor, S. (2021). Nomadism in the Middle Zagros during the Qajar period. *Sociological Review*, 28(2), 17-183. <https://doi.org/10.22059/jsr.2022.88944> [In Persian].
- Rabino, H. L. (1957). *Mzandaran and Astarabad* (Gh. Vahid Mazandarani, Trans.). Bongah Tarjomeh Va Nashr-e Ketab. [In Persian].
- Ravandi, M. (1975). *Social history of Iran* (Vol. 3). Amirkabir. [In Persian].
- Safinezhad, J. (2004). Social Structure among Nomads in Iran. *National Studies Journal*, 5(17), 43-84. https://www.rjnsq.ir/article_103182.html [In Persian].
- Safinezhad, J. (2000). Methods of tax collection in areas of nomadic tribes of Iran. *Iranian Journal of Antheropology*, 1(1), 17-31. <https://ensani.ir/fa/article/131408> [In Persian].
- Sahami, S. (1974). Peak and descent of nomadism in Iran. *New Literary Studies*, (38), 193-218. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/736688> [In Persian].
- Salzman, P. C. (1971). National Integration of Tribe in Modern Iran. *Middle East Journal*, 25(3), 325-336. <https://www.jstor.org/stable/4324777>
- Salzman, P. C. (2002). Pastoral Nomads: Same General Observations Based on Research in Iran. *Journal of anthropological research*, 58(2), 245-264. <https://doi.org/10.1086/jar.58.2.3631038>
- Sanjabi, A. (2001). *Il Sanjabi and the national struggles of Iran* (K. Sanjabi, Ed.). Shirazeh. [In Persian].
- National Library and Documentation Organization of Iran (SAKMA)*. Documents no. 296/25850; 240/21492; 240/83779; 240/96064. [In Persian].
- Shams, E. (2013). *A selection of Khuzestan documents (Majles-e Aval ta Panjom-e Shawrai-e Melli)*. Majles Publication. [In Persian]
- Spottiswoode, W. (1863). Sketch of the Tribes of Northern Kurdistan. *Transactions of the Ethnological Society of London*, (2), 244-248. <https://doi.org/10.2307/3014321>

- Stauffer, T. R. (1965). The Economics of Nomadism in Iran. *Middle East Journal*, 19(3), 284-302. <https://www.jstor.org/stable/4323877>
- Tabari, M. J. (1999). *Tabari's History: Before Islam* (Vol. 1). Souroosh Publication. [In Persian].
- Tahvidav, M. H. (1963). *Geography of Isfahan* (M. Sutodeh, Ed.). University of Tehran. [In Persian].
- Tapper, R. L. (1983). *The Organization of Nomadic Communities in Pastoral Societies of the Middle East* (H. Mazda, Trans.). Ketab-e Agah. [In Persian].
- Tectander Von der Jabel, G. (1972). *Iter Persicum: An embassy report to the court of Shah Abbas I* (M. Tafazoli, Trans.). Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian].
- Trubetskoi, V. V. (1979). *The role of settled nomadic tribes of Iran in the modern period* (S. Izadi, Trans.). Baygvand. [In Persian].
- Zabihi, M. (1984). *Gorgan Nameh* (M. Zabihi & I. Afshar, Ed.). Babak Pub. [In Persian].